

УДК 304.2:314.5

Г. В. Лещук,

кандидат педагогічних наук, асистент

(Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка)

АКТУАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СІМ'Ї ЯК СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНОГО ІНСТИТУТУ

У статті охарактеризовано особливості та тенденції розвитку сім'ї як соціально-виховного інституту в умовах соціально-економічних, політичних, демографічних змін в українському суспільстві. Виявлено негативні зміни в структурі сучасної сім'ї, що стали наслідком суспільних змін: збільшення кількості неповних родин, масова нуклеаризація сім'ї, розповсюдження повторних шлюбів, масова малодітність і одинокість сімей, зростання кількості розлучень. Розкрито основні проблеми української сім'ї: зниження матеріального достатку, порушення процесу міжособистісного спілкування, руйнування виховного потенціалу сім'ї, зростання дитячої девіантності.

Сім'я є складним феноменом, унікальним інститутом соціального виховання, який пройшов тривалий шлях історичного розвитку. Зміни, які відбуваються в сім'ї, змінюють її роль у суспільстві, впливають на його стан і розвиток. Тому кожен соціум зацікавлений у стійкій, стабільній, духовно і морально здоровій сім'ї. Для сучасного суспільства питання про розуміння сім'ї як виховного інституту має першочергове значення, оскільки саме від неї значною мірою залежить відтворення населення, збереження і трансформація духовних цінностей. При цьому досить тривалий час, майже ціле ХХ століття, сім'я розглядалась як моногамний осередок суспільства, вихідний пункт його розвитку і виховання, але не вирішальний у формуванні особистості. Пріоритет надавався суспільному вихованню, на нього покладалося керівництво сімейним вихованням [1].

Сучасну сім'ю можна визначити як інституційну спільноту, що утворюється на основі шлюбу, породжений ним спільний правовий та моральний відповідальності батьків за здоров'я дітей, їх соціалізацію та виховання. З одного боку, сім'я є досить автономним та замкненим об'єднанням людей, з іншого боку, це осередок, відкритий для всіх подій, що відбуваються в суспільстві. Тому в науково-педагогічній літературі сім'я розглядається як форма спілкування людей, яка складається з поєднаних шлюбом чоловіка та жінки, їх дітей, (власних чи усиновлених), а також інших осіб, пов'язаних родинними зв'язками. Сім'я є водночас і соціальним інститутом, що характеризується сукупністю соціальних норм, санкцій та зразків поведінки, що регламентують взаємостосунки між подружжям, батьками, дітьми та іншими особами [1; 2].

Актуальність досліджень у сфері сімейної проблематики зумовлена загальною кризою сім'ї, яку відзначають педагоги, психологи, соціологи, демографи. Ця криза є доволі поширеною і виявляється як у кількісних (зменшення показників народжуваності дітей, значна кількість розлучень, проблемних сімей) так і якісних показниках (трансформація суспільних та сімейних цінностей, ослаблення виховної функції сім'ї, психологічні проблеми членів сім'ї тощо). Очевидно, що за таких умов необхідними є ґрунтовні дослідження тенденцій розвитку сучасної сім'ї та пошук ресурсів для подолання негативних явищ у родинному середовищі [3].

Мета статті – визначити особливості та тенденції розвитку сучасної української сім'ї як інституту соціального виховання.

Зміни в суспільному житті сприяли видозміні функцій сім'ї щодо особистості та суспільства. На сучасному етапі розвитку соціуму в родині виникає низка багатопланових проблем, серед яких можна виокремити такі: зміни та порушення у функціях сім'ї, пов'язані з соціальними та економічними негараздами; зменшення кількості дітей у сім'ї та труднощі в їх вихованні, пов'язані з незадовільним станом педагогічної культури батьків, результатом чого стають недоліки в організації сімейного виховання; неоптимальний стиль спілкування й взаємодії між батьками і дітьми, виникнення конфліктів, негативні тенденції у фізіологічному та психологічному розвитку дітей.

На основі аналізу проблем і характеристик сучасної родини можна виділити ряд **тенденцій розвитку сім'ї та сімейних взаємин**, зумовлених соціальними, демографічними, економічними, психолого-педагогічними процесами, породженими суспільними трансформаціями.

Тенденція 1. Негативні зміни в структурі української сім'ї.

Класифікувати сім'ї за структурним складом можна, враховуючи наступні параметри:

- 1) історію сім'ї;
- 2) характер шлюбних взаємин;
- 3) кількість поколінь у складі родини;
- 4) наявність і кількість дітей;
- 5) виховний потенціал;
- 6) психолого-педагогічні особливості міжсімейних взаємин [4].

Відповідно, виділяють такі **типи** сім'ї:

- сім'я нуклеарна і розширена;
- сім'я повна і неповна;
- бездітна, одnodітна, малодітна, багатодітна сім'я;
- благополучна і неблагополучна сім'я;
- традиційна сім'я та сім'я, де подружжя перебуває в цивільному шлюбі;
- первинна і вторинна сім'я;
- сім'я з високим та низьким виховним потенціалом тощо.

Сучасні реалії життя знайшли своє відображення у видозмінах структури сім'ї. Складнощі кризового періоду зумовили поглиблення демографічної кризи з початку 90-х років ХХ ст. Народжуваність знизилася до рівня, за яким не може бути відтворення населення держави і збереження стратифікаційних процесів. Середня кількість дітей, яких народжує жінка упродовж життя, зменшилася з 1,7 до 1,3. В Україні практично втрачені традиції багатодітності. Дедалі зростає зосередження народжуваності в одному віковому інтервалі, зберігається тенденція до підвищення частки позашлюбних дітей як можливості виходу їх батьків (в основному, матері) з психологічної та емоційної самотності. Негативно впливають на народжуваність численні розлучення і загальне зменшення кількості шлюбів. Сьогодні в Україні розпадається кожна друга сім'я, причому найбільша кількість розлучень припадає на перший рік спільного життя. Кількість розлучень по країні загалом сягає 58% від загального числа одружень. Серед основних причин розлучень: матеріальні проблеми, подружні зради, залежності членів родини (алкоголізм, наркоманія, лудо манія тощо). Внаслідок розлучень щорічно майже 150 тис. дітей залишаються без одного з батьків [4].

Таким чином, останні десятиліття характеризуються такими негативними змінами у структурі української сім'ї:

- масова нуклеризація сім'ї;
- збільшення кількості цивільних шлюбів;
- зростання кількості неповних сімей;
- збільшення кількості одиноких матерів (материнство поза шлюбом);
- розповсюдження повторних шлюбів, де один з батьків не є рідним і виховує чужих дітей,
- збільшення кількості сімей змішаного типу, в яких є спільні діти від повторного шлюбу та від попередніх шлюбів кожного з подружжя;
- масова малодітність і одnodітність сімей;
- зростання кількості розлучень [2].

Тенденція 2. Руїнування виховного потенціалу сім'ї.

У сучасної сім'ї немає чіткого усвідомлення того, що головне її завдання стосовно дітей – виховання, яке видозмінюється залежно від віку дитини. У ранньому дитинстві родина підтримує в основному лише фізичне існування дітей, забезпечує належний догляд за ними; згодом піклується про їх розумовий розвиток і, нарешті, здійснює моральне виховання, коли піклуватися треба не тільки про те, щоб дати дітям освіту, а насамперед, зробити їх повноцінними особистостями.

Останнім часом в українському суспільстві різко підвищився попит на вищу освіту для підростаючого покоління. Дані досліджень свідчать, що понад 65% громадян України, незважаючи на великі втрати для домашнього бюджету, прагнуть дати дітям вищу освіту. У зв'язку із цим вік народження першої дитини у молодих жінок відтермінується на 5-8 років. До цього додаються кар'єрні прагнення жінок, практично повна їх зайнятість на роботі, тобто постає питання про народження, як правило, однієї дитини в сім'ї і виховання такої дитини без батьківської участі. Виховну функцію сім'я перекладає на дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади [4].

Тенденція 3. Підвищення рівня дитячої девіантності як наслідок сімейного неблагополуччя.

Серед соціально-педагогічних чинників, що впливають на формування девіантної поведінки дитини насамперед виділяють батьківську сім'ю. Саме сім'ї відводиться вирішальна роль у визначенні спрямованості дитячої поведінки, саме в ній у процесі взаємодії та взаємовпливу подружжя, батьків і дітей закладаються основи норм і правил моральності, формуються світогляд, ціннісні орієнтації індивіда. Залежно від того, як складаються ці взаємини та спілкування, який виховний потенціал має сім'я, формується особистість дитини [5].

Негативні соціальні процеси демографічного та економічного характеру, які характеризують сучасне українське суспільство, перш за все суттєво послабили соціально значущу роль сім'ї як соціального інституту, який може та повинен надійно і послідовно піклуватися про життя, здоров'я дітей та підлітків, забезпечуючи їх розумовий та морально-етичний розвиток у соціумі. Наслідком стало зростання кількості неблагополучних родин.

У 2006 році на обліку в соціальних службах перебувало майже 86 000 проблемних сімей. Однак реальна цифра майже в десять разів вища. У проблемних сім'ях насамперед спостерігається

дестабілізуючий вплив пияцтва та алкоголізму, цинізму та бездуховності на формування особистості дитини. М. Буянов вважає, що дефекти виховання — це і є первинний та найголовніший показник неблагополуччя сім'ї. Ні матеріальні, ні побутові показники не характеризують ступінь благополуччя або неблагополуччя сім'ї — лише ставлення до дитини. Проте, не враховувати структурні зміни в сім'ї, зміни її ціннісних орієнтацій не можна. Структурна деформація сім'ї (неповні сім'ї) порушує логіку спілкування дитини, викликає розлад розвивальної функції спілкування з однолітками, збіднює практику взаємозв'язків з дорослими людьми [6]. Вплив зруйнованої структури неповної сім'ї на формування особистості дитини виявляється насамперед у тому, що *діти в неповних сім'ях не мають для ідентифікації взаємодоповнюючих батьківських образів, унаслідок чого в них не розвиваються необхідні для подальшого життя якості особистості та моделі поведінки*. У таких сім'ях у дітей формуються руйнівні тенденції, які починають домінувати і мотивують деструктивні форми поведінки. Сімейне виховання в неповних сім'ях, де присутні співмешканці (співмешканки), як правило, характеризується самоусуненням нерідного дорослого від складнощів, які виникають у процесі виховання, позицією стороннього, ставленням до нерідної дитини як до зайвої, чужої. Усе це, природно, викликає у дитини з неповної сім'ї почуття душевного дискомфорту, протесту, агресії, стійкої відрази до дорослих, зростання відчуженості дітей від сім'ї, а в майбутньому — закріплення негативної моделі шлюбно-сімейних відносин.

Тенденція 4. Скорочення міжсімейних і внутрішньосімейних контактів, зниження здатності членів сім'ї до спілкування.

Можна виділити декілька факторів, що характеризують руйнування або послаблення родинних зв'язків:

1. *Збільшення популярності громадянського шлюбу*. За деякими даними, громадянський шлюб, у якому перебуває кожна десята українська пара, більше влаштовує чоловіків (наявність дружини без відповідальності за неї і дітей, облаштований побут тощо). В опитуваннях жінки називають такі стосунки шлюбами, а чоловіки — різновидами парубоцького стану (останній перепис зареєстрував різницю в кількості майже 1 млн. людей між жінками, які вважали себе заміжніми, і чоловіками, які ототожнювали себе з неодруженими, тобто розглядали громадянський шлюб як підготовку до майбутнього сімейного життя). Цим обумовлюється переважання у громадянських шлюбах материнської форми виховання. Дитина в сім'ї, створеній на основі громадянського шлюбу, якщо й забезпечена певним чином емоційною прив'язаністю, то емоційна незалежність у ній не формується. У громадянських шлюбах у дорослих, як правило, немає почуття відповідального батьківства, дитиною ж, відповідно, не сприймаються типові сімейні ролі: батька, матері, сина, дочки, брата, сестри та ін. [4].

2. *Зростання трудової міграції*. Проблема безробіття в Україні залишається дуже гострою. Це обумовлює нову соціально-економічну, психолого-педагогічну проблему — внутрішню та зовнішню трудову міграцію.

Масовий переїзд на роботу в розвинені центри великої кількості працівників із периферії є додатковим чинником збільшення кількості неповних родин і поширення в них такого феномена, як безбатьківське виховання.

Понад п'ять мільйонів українців працюють за кордоном. У їх складі 51,7% — чоловіки, 48,3% — жінки. Найчисельніша вікова група — 17-27 років (41,7%). Трохи менше тих, кому 28-38 і 39-49 років, — відповідно 28,3% і 26,7%. Більшість мігрантів мають вищу освіту — 36,7%, незакінчену вищу — 13,3%, середню спеціальну — 26,7%, середню — 15%. Це найбільш продуктивна частина населення. Останнім часом простежується тенденція від'їзду за кордон цілими сім'ями, особливо з дітьми дошкільного віку. Однак більша частина мігрантів залишає своїх дітей удома на батька або матір, бабусю-дідуся, близьких родичів, навіть знайомих. Такі сім'ї часто руйнуються і дитина залишається без нагляду. Відповідно, приблизно у трьох мільйонах сімей діти частково або повністю перебувають поза батьківською увагою [4].

Суспільство ще не усвідомлює, до яких наслідків призведе така міграція. Дітям, які пережили стрес у дитинстві чи в підлітковому віці (через фактичну втрату живих батьків), дуже важко потім відновитися на особистісному рівні. В їх дорослому житті це потрясіння може проявитися по-різному, позначившись на стані здоров'я, на майбутніх своїх сім'ях (можливо, вони будуть плекати власних дітей, оскільки в дитинстві були позбавлені батьківської любові й уваги, або ж, навпаки, сповідуватимуть байдуже ставлення до власних дітей) [4].

3. *Зміни функцій сім'ї (трудової, емоційної, комунікативної)*. Традиційно сім'я виконувала в суспільстві цілий ряд функцій:

- репродуктивну;
- комунікативну;
- трудову;
- виховну;

- економічно-побутову;
- дозвіллеву;
- духовно-емоційну;
- контролюючу;
- статусну;
- сексуальну.

Сучасна сім'я суттєво відрізняється від сім'ї минулого корінними змінами своїх основних функцій. Це пов'язано з тим, що більшість сучасних сімей однодітні і складаються з двох поколінь – батьків і дітей, бабусь і дідусів, інші родичі проживають окремо. У результаті батьки не мають можливості постійно користуватися досвідом і підтримкою старшого покоління. Таким чином, зникло різноманіття, яке вносили в міжособистісні стосунки літні люди, брати, сестри, тітки, дядьки. Крім того, спостерігається майже повне зникнення праці в родині. Раніше родина трудилася як єдине ціле. Трудова єдність родини створювала сприятливі умови для її соціального єднання. Тепер же усі члени родини зазвичай працюють поза домом. У наш час дім усе більше починає перетворюватися з місця праці в місце відпочинку. У силу особливостей свого розвитку сучасна культура виводить працю з родини за її межі; технічні удосконалення, багато в чому полегшуючи домашню працю, усе більше сприяють зменшенню її обсягу в родині [1].

Також оскільки відносини подружжя дедалі більше визначаються мірою і глибиною їх прихильності один до одного, то різко підвищується їх рівень очікувань по відношенню один до одного, реалізувати який більшість не можуть через культурні традиції та свої індивідуальні особливості. Більш проблемними стали й відносини дітей і батьків. Діти досить рано набувають високого статусу в сім'ї. Вони мають високий рівень освіти, мають можливість проводити більшу частину вільного часу поза сім'єю. Цей час вони наповнюють заняттями, прийнятими в колі однолітків, і не завжди турбуються про схвалення їхнього дозвілля батьками [1].

Тенденція 5. Погіршення матеріального стану сімей із дітьми.

Соціально-економічне благополуччя сім'ї є однією з основних передумов фізіологічного та морально-етичного формування особистості дитини. Складні матеріально-побутові умови життя відносяться до одного з чинників сімейного неблагополуччя.

У даний час сім'я відчуває значні труднощі у своїй життєдіяльності, викликані, перш за все, кризою в економіці країни. Протягом останнього десятиріччя у більшості українських сімей відбулося значне падіння реальних доходів. Сьогодні до 40% усіх дітей живуть у сім'ях із доходами нижче прожиткового мінімуму. Бідна сім'я перестала бути для дітей притулком і захистом від соціальних катаклізмів. У таких сім'ях частіше панує невпевненість у майбутньому, спостерігається процес деформації гуманістичних цінностей у дітей та батьків, які не здатні забезпечити дітям належні умови життя [7].

Крім того, необхідність обмежувати витрати сім'ї на повноцінне харчування у зв'язку з низькими доходами в майбутньому може призвести до подальшого збільшення кількості дітей з низьким рівнем розумового та фізичного розвитку.

Додатковим соціально-економічним фактором ризику для збереження сім'ї та забезпечення належного розвитку дітей є безробіття батьків. Матеріальні труднощі у таких сім'ях частіше, ніж у сім'ях забезпечених, формують у неповнолітніх заздрощі, жадібність, хитрість, егоїзм і, як наслідок, бажання протиправного збагачення. У дітей виникає відчуття власної неповноцінності, підвищений інтерес до своїх переживань, що призводить до зневажливого або навіть відверто недоброзичливого ставлення до оточуючих, бажання зняти напругу дозвіллям, у тому числі й у асоціальних неформальних групах [7].

Вищезазначені тенденції призводять до дезорганізації та кризи сучасної сім'ї, невиконання родинною своїх специфічних функцій.

На основі дослідження були зроблені такі **висновки**:

1. Сучасна українська сім'я проходить складний процес деформації, зумовлений складними соціальними, політичними, економічними, психолого-педагогічними трансформаціями у суспільстві. Наслідками цього є зміни та порушення у виконанні сім'єю своїх функцій, зменшення кількості дітей у сім'ї, зростання труднощів у їх вихованні внаслідок зниження рівня педагогічної культури батьків, порушення батьківсько-дитячої взаємодії.

2. Актуальними тенденціями розвитку сім'ї є: порушення її структури внаслідок руйнування багатопокілінної розширеної родини, зростання кількості розлучень, поширення цивільного шлюбу та народжуваності поза шлюбом; послаблення міжродинних і внутрішньосімейних контактів, зниження здатності членів сім'ї до міжособистісного спілкування; падіння батьківського авторитету в очах дітей, руйнування виховного потенціалу сім'ї; зростання дитячої девіантності внаслідок збільшення кількості проблемних сімей; зниження рівня матеріального забезпечення сімей та погіршення умов для повноцінного розвитку і виховання дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Козел В. В. Однотітна сім'я як середовище соціального виховання / В. В. Козел // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2003. – № 13. – С. 227-229.
2. Шанскова Т. І. Соціально-педагогічна підготовка до роботи з батьками учнів : методичні рекомендації для студентів і викладачів факультету підготовки майбутніх вчителів початкових класів вищих педагогічних навчальних закладів / Т. І. Шанскова ; за ред. О. А. Дубасенюк. – Житомир, 2000. – 100 с.
3. Яблонська Т. М. Актуальні проблеми досліджень сучасної сім'ї в Україні / Т. М. Яблонська // Український соціум. – 2004. – № 2 (4). – С. 80-84.
4. Юзефік Л. О. Організація роботи з батьками / Упоряд. Юзефік Л. О., Купина Н. М. – Тернопіль : Астон, 2008. – 264 с.
5. Афанасьєва В. В. Вплив сім'ї та школи на девіантну поведінку підлітка / В. В. Афанасьєва // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – № 4. – 2008. – С. 43-50.
6. Гонеев А. Д. Основы коррекционной педагогики : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / А. Д. Гонеев, Н. И. Лифинцева, Н. В. Ялпаева ; под ред. В. А. Сластенина. – М. : Издательский центр "Академия", 2002. – 280 с.
7. Абросімова Ю. Значення соціально-економічного становища сім'ї у структурі причин та умов злочинності неповнолітніх в Україні / Ю. Абросімова // Інтернет-видання "Юриспруденція". [Електронний ресурс]. – Режим доступу : 20.02.2010 : <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=13&d=434> – Загол. з екрану. – Мова укр.
8. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї : Курс лекцій / Бондарчук О. І. – К. : МАУП, 2001. – 96 с.

Матеріал надійшов до редакції 15.03. 2010 р.

Леицук Г. В. Актуальные тенденции развития семьи как института социального воспитания.

В статье охарактеризовано особенности и тенденции развития семьи как социально-воспитательного института в условиях социально-экономических, политических, демографических изменений в украинском обществе. Обнаружены негативные изменения в структуре современной семьи, что стали следствием общественных изменений: увеличение количества неполных семей, массовая нуклеаризация семьи, распространения повторных браков, массовая малодетность и одноподдетность семей, рост количества разводов. Раскрыты основные проблемы украинской семьи: снижение материального достатка, нарушения процесса межличностного общения, разрушения воспитательного потенциала семьи, роста детской девиантности.

Leshchuk H. V. The Topical Tendencies of Family Development as an Institution of Social Education.

The article characterizes features and trends of the family as a social and educational institution in the socio-economic, political, demographic changes in Ukrainian society. Negative changes in the structure of modern families, which were the result of social changes: an increase in the number of single-parent families, mass nucleazation of family, remarriage distribution, plenty of families having one child, increasing number of divorces. The basic problems of the Ukrainian family are: reduction of material prosperity, a violation of interpersonal communication process, the destruction of the educational potential of families, increase of child deviance.